

Ольга Василівна Літовченко,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології,
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

НАПРЯМИ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ІЗ ДІТЬМИ, ЯКІ ЗАЇКАЮТЬСЯ

У статті наведено аналіз існуючих методик корекційної роботи з дошкільниками із заїканням та запропоновано комплексний підхід, спрямований на реалізацію основних завдань: розвиток інтегративної діяльності головного мозку шляхом використання тілеснозорієнтованих підходів у психокорекційній роботі з дітьми, розвиток навичок використання невербальних способів спілкування, розвиток просодичного боку мовлення, формування загального і мовленнєвого дихання, підвищення самооцінки дитини.

Ключові слова: заїкання, тілеснозорієнтований підхід, мовленнєва взаємодія, комунікація, психолого-педагогічна адаптація.

Упродовж останніх років значна увага медиків, психологів, нейрофізіологів, нейропсихологів і корекційних педагогів надається вивченню проблеми заїкання. Сучасними дослідженнями встановлено, що виникнення і розвиток заїкання пов'язані з психічним збудженням дитини при наявності емоційно значущого стимулу. Кількість хворих із синдромом заїкання має тенденцію до зростання. Заїкання є резистентним до терапії і рецидиви можливі впродовж усього життя. З науково-методичних джерел відомо, що найчастіше рецидив захворювання припадає на час інтеграції дитини в освітнє середовище (Л. Белякова, О. Д'якова, 2000), що пояснюється як збільшенням навантаження на нервову систему дитини, так і несприятливим впливом однокласників і вчителів на психіку того, хто заїкається (О. Ястребова, 2000). Таким чином, у рамках загальної і спеціальної педагогіки, гостро постає проблема ефективної і цілеспрямованої адаптації дітей із синдромом заїкання до навчання у загальноосвітній школі.

Теоретичний аналіз і узагальнення наукових досліджень у галузі логопедії свідчать про їх спрямованість на розв'язання важливої проблеми, пов'язаної з виявленням характерних вад мовлення при заїканні, аналізом структури і природи цього порушення, вивченням особливостей психічного розвитку дітей із синдромом заїкання, забезпеченням корекційно-спрямованого формування мовлення (М. Асатіані, Н. Власова, Г. Волкова, М. Зеєман, Р. Левіна, В. Селіверстов, Ю. Флоренська, М. Хватцев, В. Шкловський). На сьогодні проведені ґрунтовні дослідження з проблеми формування стійкого плавного мовлення у дітей і підлітків, які страждають на заїкання. Мовленнєвий аспект логопедичної роботи включає систему спеціальних вправ, спрямованих на забезпечення правильної регуляції і координації дихальної, голосової і артикуляторної функцій як передумови для виховання у дітей із заїканням правильного мовлення з поступовим переходом від наочних, полегшених форм мовлення до контекстних висловлювань (від супроводжувальної і завершальної до випереджувальної форм мовлення). Чисельність наявних на сьогодні методик

логопедичної роботи (в залежності від форми мовленнєвої вади, віку дитини, умов педагогічної роботи) і труднощі подолання цього порушення підкреслюють необхідність провести аналіз цих методик та визначити найбільш ефективні шляхи корекційного і корекційно-превентивного навчання дошкільників із заїканням.

Мета дослідження: визначити шляхи корекційного навчання дітей із заїканням під час їхньої підготовки до школи.

Подолання заїкання має здійснюватись на основі комплексного підходу. Вплив на організм, мовлення і особистість заїкуватого різними засобами з метою подолання заїкання – все це отримало назву комплексного лікувально-педагогічного підходу. Досвід роботи з заїкуватими дозволяє дійти висновку, що весь цей комплекс за характером його впливу умовно можна розділити на два складники: лікувально-оздоровчий та корекційно-виховний. До лікувально-оздоровчої роботи належать: створення сприятливої обстановки для лікування, організація необхідного режиму дня та раціонального харчування, процедури із загартування, лікувальна фізкультура (ЛФК) і ритміка, медикаментозне лікування, фізіо- і психотерапія. Необхідність забезпечення сприятливого оточення для дітей, які заїкаються, це насамперед створення такого зовнішнього середовища, такого способу життя, які сприяли б якомога швидшій нормалізації функцій організму, зокрема, вищої нервової діяльності.

Основною метою логопедичної роботи є виправлення неправильної вимови і поведінки, усунення психологічних відхилень у дітей, які заїкаються. Завдання логопеда полягає в тому, щоб педагогічними засобами виховати у заїкуватої дитини, з одного боку, навички правильної вимови, з іншого боку, гармонійно розвинену, повноцінну особистість. Конкретні завдання логопеда у вихованні навичок вільного, правильного мовлення виражаються в тому, щоб виховати у заїкуватої дитини навички правильного мовлення: неквапливий темп, достатню гучність і виразність, правильне мовленнєве дихання, опору на голосні звуки.

У процесі логопедичної роботи велике значення логопед надає вихованню у дитини вміння говорити голосно, виразно, впевнено, правильно використовувати логічні наголоси, підвищення і пониження голосу, міміко-жестикуляційні засоби. У вихованні правильного мовлення важливе значення має також нормалізація мовленнєвого дихання, оскільки у дітей, які заїкаються, воно зазвичай буває поверхневим, різким, неспокійним, коротким. Навчити виділяти голосні в слові (опора на голосні звуки) набуває значення для тих дітей, у яких спостерігаються мовні судоми на приголосних звуках. Промовляння подовжено деяких голосних звуків (бааабуся, гооород) полегшує мовлення, знімає мовленнєві судоми. При вихованні правильного мовлення, логопед проводить, за необхідності, одночасно і роботу з виправлення недоліків вимови, розширення словникового запасу, вдосконалення граматичного ладу, розвитку здатності правильно і послідовно викладати свої думки і бажання.

Не менше значення має й інший бік логопедичної роботи – усунення у дітей, які заїкаються можливих психологічних відхилень, виховання правильного ставлення до свого дефекту, до себе, до свого місця в колективі, до довколишніх, вироблення правильної поведінки в колективі, а також розвиток їхніх інтелектуальних здібностей, етичних і моральних уявлень.

Отже, виховання навичок вільного, правильного мовлення і гармонійно розвинутої особистості – це два головних завдання логопедичної роботи з заїкуватими.

Як зазначалося, нестійкість проявів заїкання породжує у фахівців надію знайти засіб або спосіб утримати, закріпити і розширити можливості вільного мовлення, які є у кожного заїкувачого: чи у процесі мовленнєвої діяльності чи в певній мовленнєвій ситуації. Звідси мета – знайти прийоми, способи, засоби, які дозволили б перевести зачатки вільного мовлення в заїкуватих зі сфери вузьких, особливих для них умов в умови природного спілкування з довколишніми людьми. Цим пояснюються спроби створити різні системи поступових мовленнєвих вправ, що послідовно ускладнюються, які слугували б перехідним містком для заїкуватих від легких умов промовляння до більш складних. Тому об'єднуючим різні методики логопедичних занять із заїкуватими, можна вважати загальне прагнення реалізувати на практиці принципи систематичності і послідовності.

Різний підхід до вибору мовленнєвої діяльності і мовленнєвих ситуацій, використання різних допоміжних засобів або прийомів – це те, що відрізняє різні методики логопедичного впливу на заїкуватих. Автори першої вітчизняної методики логопедичної роботи із заїкуватими дітьми передшкільного та дошкільного віку – Н. А. Власова і Е. Ф. Рау побудували зростання ускладнень мовленнєвих вправ залежно від різного ступеня мовленнєвої самостійності дітей. Звідси і рекомендована ними послідовність:

1) відображене мовлення;

2) завчені фрази;

3) розповіді за картинкою;

4) відповіді на запитання;

5) спонтанне мовлення. При цьому авторами рекомендуються обов'язкові ритмічні і музичні заняття з дітьми та проведення роз'яснювальної роботи з батьками [3].

Н. А. Власова розрізняє сім «видів мовлення», які поступово необхідно застосовувати на заняттях з дітьми дошкільного віку:

1) сполучене мовлення;

2) відображене мовлення;

3) відповіді на запитання за знайомим зображенням;

4) самостійний опис знайомих картинок;

5) переказ прослуханого невеликого оповідання;

6) спонтанне мовлення (розповідь за незнайомими картинками);

7) розмовне мовлення (бесіда, прохання) тощо.

Е. Ф. Рау визначає завдання логопедичної роботи в тому, щоб шляхом систематичних планових занять звільнити мовлення дітей із заїканням від напруги, зробити його вільним, ритмічним, плавним і виразним, а також усунути неправильність вимови і виховати чітку, правильну артикуляцію.

Всі заняття з корекції мовлення заїкуватих дітей розподілені за ступенем наростаючої складності на три етапи. Перший етап – проводяться вправи у спільному і відображеному мовленні, у вимові завчених фраз, віршів. Широко використовується декламація. Другий етап – проводяться вправи в усному описі картинок за запитаннями і відповіді, у складанні самостійної розповіді за серіями картинок або на задану тему, в переказі змісту оповідання чи казки, яку прочитав логопед. Третій етап – завершальний – дітям дається можливість закріпити набуті навички плавного мовлення в повсякденній розмові з довколишніми дітьми та дорослими, під час гри, занять, бесід і в інші моменти дитячого життя.

Методики Н. А. Власової і Е. Ф. Рау характеризуються певною схожістю – в основу покладена різна ступінь мовленнєвої самостійності дітей. Безумовна заслуга цих авторів полягає в тому, що вони вперше запропонували і використали поетапну послідовність мовленнєвих вправ у роботі з маленькими дітьми, розробили вказівки до окремих етапів послідовної системи корекції мовлення заїкуватих дошкільників. Протягом багатьох років запропонована методика була однією з найпопулярніших у практичній роботі з дітьми, які заїкаються. І в наш час окремі її елементи і модифікації використовуються логопедами.

Методика В. І. Селіверстова [3] переважно розрахована на логопедичну роботу з дітьми в медичних установах (в амбулаторних і стаціонарних умовах). По суті, вона є комплексною системою логопедичних занять з дітьми, оскільки припускає модифікацію і одночасне використання різних (відомих і нових) прийомів логопедичної роботи з ними. У запропонованій автором схемі послідовно ускладнюються логопедичні заняття з дітьми і

виділяються три періоди (підготовчий, тренувальний, закріплювальний), у процесі яких мовленнєві вправи ускладнюються в залежності, з одного боку, – від різного рівня самостійності мовлення, її підготовленості, структури складності, гучності і ритмічності; а з іншого – від різної складності мовленнєвих ситуацій: від обстановки і соціального оточення, від видів діяльності дитини, у процесі яких відбувається її мовленнєве спілкування. Залежно від рівня вільного мовлення та особливостей прояву заїкання у кожному конкретному випадку завдання та форми мовленнєвих вправ розрізняються для кожної дитини в умовах логопедичної роботи з групами дітей.

Обов'язковою умовою логопедичних занять є їх зв'язок з усіма розділами Програми виховання і навчання в ДНЗ і насамперед з грою як основним видом діяльності дитини-дошкільника.

У сучасних методиках логопедичних занять з заїкуватими дітьми в останні роки все більше звертається увага на можливість використання різних ігор з корекційними цілями. Ігор, відомих у практиці дошкільного виховання, модифікованих або навіть придуманих логопедами. Зокрема, Г. А. Волкова [3] розробила систему використання ігор (дидактичних, зі співом, рухливих, ігор-драматизацій, творчих ігор) із дітьми 4-5, які заїкаються, 5-6, 6-7 років на різних етапах послідовних логопедичних занять: на етапі мовчання та пошепкового мовлення; сполученого і відображеного мовлення; питального-відповідального мовлення і на етапі закріплення активної поведінки і вільного спілкування дітей. У запропонованій системі різних ігор, на думку автора, діти засвоюють правила поведінки в ігрових, уявних ситуаціях, але відображають реальні, життєві явища і відносини людей. Засвоєні форми взаємовідносин сприяють перебудові поведінки та мовлення заїкуватих дітей та усуненню дефекту.

Цікаві ігри та ігрові прийоми для логопедичних занять з дітьми, які заїкаються, запропоновані І. Г. Вигодською, Е. Л. Пеллінгер, Л. П. Успенською. Ігри та нові прийоми відповідно до завдань послідовних етапів логопедичних занять з дітьми сприяють проведенню розслаблюючих вправ – режиму відносного мовчання; вихованню правильного мовленнєвого дихання; спілкуванню короткими фразами; активізації розгорнутої фрази (окремих фраз, розповіді, переказу); інсценівок; вільного мовленнєвого спілкування. Авторами запропонована система цілеспрямованих ігрових прийомів і ситуацій, які, на їхню думку формують у дітей навички самостійного мовлення, допомагають їм переходити від спілкування словами на першому етапі роботи до розгорнутих висловлювань на заняттях завершального курсу. Дитина із заїканням, потребує багаторазового спостереження моделей організованого, нормального перебігу зв'язного мовлення. Корисні також спонукання, а часто і спеціальні завдання з боку педагога, що привчають дитину слідувати за мовленням інших учнів, оцінювати його відповідність заданому питанню,

фактичному матеріалу, потрібній послідовності. Аналіз відповідей товаришів допомагає виробленню внутрішнього самоконтролю, формує опорні засоби уявної підготовки зв'язної розповіді. Нарощування складності мовлення визначається предметом спілкування.

Перераховані положення лягли в основу методики Н. А. Чевельової [4]. Автор виходить із психологічної концепції, що розвиток зв'язного мовлення дитини йде від ситуативного мовлення (безпосередньо пов'язаного з практичною діяльністю, з наочною ситуацією) до контекстного (узагальненого, пов'язаного з подіями минулими, із відсутніми предметами, з майбутніми діями). Тому послідовність мовленнєвих вправ вбачається в поступовому переході від наочних, полегшених форм мовлення до абстрактних, контекстних висловлювань. Цей перехід досягається в дитини, на думку автора, в послідовності, що передбачає різне ставлення мовлення дитини до її діяльності в часі. Звідси основна лінія нарощування складності самостійного мовлення, яка включає такі його форми: супроводжуюче, завершальне, випереджальне. З іншого боку, система послідовного ускладнення мовлення йде тут по лінії поступового ускладнення об'єктів діяльності через ускладнення числа окремих елементів роботи, на які розпадається весь трудовий процес при виготовленні цієї схеми.

С. А. Миронова [2] запропонувала систему подолання заїкання у дошкільників у процесі проходження в цілому програми середньої, старшої та підготовчої, групи ДНЗ. Корекційний вплив на дітей, які заїкаються здійснюється на заняттях (як основній формі освітньої роботи в дошкільному закладі) за загальноприйнятими розділами: «Ознайомлення з довколишньою природою», «Розвиток мовлення», «Формування елементарних математичних уявлень», «Малювання, ліплення, аплікація, конструювання». Робота з дітьми з усіх розділів програми виховання і навчання дошкільнят підпорядковується меті перевиховання мовлення заїкуватих.

Автор ставить перед логопедом два завдання: програмні та корекційні, які розподілені за навчальними кварталами або, відповідно, за чотирма етапами корекційної роботи, що послідовно ускладнюється. До корекційних завдань першого кварталу входять розширення словника, уточнення значення слів, активізація пасивного словникового запасу. Всі ці завдання реалізуються у процесі використання найпростіших видів ситуативного мовлення на всіх заняттях, які проводять як логопед, так і вихователь. У другому кварталі дітей із заїканням навчають конструюванню простої і розширеної фрази, граматичному оформленню фрази, побудові складнопідрядних конструкцій, умінню складати зв'язне оповідання. У цьому кварталі закріплюються навички користування ситуативним мовленням. Відбувається перехід до елементарного контекстного мовлення. У третьому кварталі завдання мовлення заїкуватих стають ідентичними

завданням масового дошкільного закладу. Діти, які заїкаються, навчаються складання оповідань з опорою на наочність, за запитаннями логопеда, переказу і самостійній розповіді. У заключному четвертому кварталі триває робота над збагаченням лексико-граматичного складу мовлення. Корекційні завдання спрямовані на вміння будувати логічну послідовність сюжету.

Програма корекційної роботи із дітьми дошкільного віку, які заїкаються, передбачає : проведення логопедичної роботи за методикою С. А. Миронової [2] в рамках відвідування дитиною логопедичних груп для заїкуватих. Проведення індивідуальної та групової роботи з навчання дитини навичок користування мовленням від простих до більш складних форм мовлення. Проведення логоритмічних занять.

Узагальнюючи досвід попередніх авторів і спираючись на результати власної як дослідницької, так і практичної роботи з дітьми, які заїкаються, пропонуємо додатково комплексний підхід, спрямований на реалізацію основних завдань, які вирішуються одночасно:

- 1) впровадження тілесно зорієнтованих підходів до корекційної роботи з дітьми, які заїкаються;
- 2) створення адекватних рухових відчуттів і уявлень у процесі вимовляння звуків, складів, слів, фрази, співвідносячи їх із місцем артикуляції;
- 3) роз'яснення дитині необхідності вимовляти слова впевнено, сміливо, притримуючись правильного

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахутина Т. В. Методология нейропсихологического сопровождения детей с неравномерностью развития психических функций / Т. В. Ахутина, Н. М. Пылаева // Школа здоровья. – 2002. – № 4.
2. Миронова С. А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях. Книга для логопеда / С. А. Миронова. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
3. Літовченко О. В. Профілактика і корекція затяжних форм заїкання у дітей: [навчально-методичний посібник] / О. В. Літовченко. – Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2016. – 219 с.
4. Чевелева Н. А. Исправление заикания у школьников в процессе обучения / Н. А. Чевелева. – М., 1978.

Ольга Васильевна Литовченко,

кандидат педагогических наук, доцент,

доцент кафедры семейной и специальной педагогики и психологии,

Государственное учреждение «Южноукраинский национальный

педагогический университет имени К. Д. Ушинского»,

ул. Старопортофранковская, 26, Одесса, Украина

ПУТИ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С ЗАИКАЮЩИМИСЯ ДЕТЬМИ

Заикание является одним из наиболее сложных и длительно протекающих речевых нарушений, которое характеризуется расстройством темпа, ритма и плавности экспрессивной речи, обусловленным судорожным состоянием мышц речевого аппарата, с преимущественным нарушением коммуникативной функции.

Заикание отличается многообразными причинами возникновения, сложным симптомокомплексом и в ряде случаев невысокой эффективностью лечения.

Непостоянство проявлений заикания порождает у специалистов надежду найти средство или способ удержать, закрепить и расширить возможности свободной речи. Это определило цель исследования: проанализировать существующие методики коррекции заикания – найти приемы, способы, средства, которые позволили бы перевести зачатки свободной речи у заикающихся из области узких, особых для них условий в обстановку естественного общения с окружающими людьми. Обобщая опыт предыдущих авторов, опираясь на результаты собственных исследований и практической работы с заикающимися детьми, мы предлагаем комплексный подход, направленный на реализацию основных задач, которые решаются одновременно. Данный подход предполагает: внедрение телесно-ориентированных подходов в коррекционную работу с заикающимися детьми; создание правильных двигательных ощущений и

наголосу, без поштовхів і напруги, відповідно до закону найменших м'язових зусиль;

- 4) ознайомлення дітей зі словесними образами мовлення: слуховими, руховими, зоровими;
- 5) розвиток у дитини сміливості не тільки при задіюванні органів артикулювання, але й невербальних засобів спілкування (жести, міміка тощо);
- 6) формування загального і мовленнєвого дихання;
- 7) розвиток у дитини спостережливості, вміння зосереджуватися не тільки на власній особі, але й на довколишньому середовищі;
- 8) очищення уяви від звичних образів і картин страху з поступовою їх заміною образами і картинками сміливості, набутої щоденними успіхами в розмовному мовленні;
- 9) забезпечення щоденної практики в розмовному мовленні (дома і в соціальному оточенні) вільному від нав'язливих думок, нав'язливих страхів, а також забезпечення практики сміливої поведінки.

Мета пропонуваного ігор і вправ – розвиток інтегративної діяльності головного мозку шляхом використання тілесно зорієнтованих підходів у психокорекційній і розвивальній роботі з дітьми, розвиток навичок використання невербальних способів спілкування, розвиток просодичного боку мовлення, формування загального і мовленнєвого дихання, підвищення самооцінки дитини, зняття тривожності, страхів.

представлений в процесі проношення звуків, слогов, слів, фраз, стосуються їх з місцем артикуляції; роз'яснення дитині необхідності проношення слів впевнено, сміливо, утримуючись правильного ударення, без толчков і напруження, відповідно до закону найменших м'язових зусиль; ознайомлення дітей зі словесними образами мови: слуховими, двигальними, зоровими; розвиток у дитини сміливості не тільки при застосуванні органів артикуляції, але й невербальних засобів спілкування (жести, міміка і т.п.); формування загального і мовного дихання; розвиток у дитини правильного спостережливості, вміння зосереджуватися не тільки на власній особі, але й на оточуючій середовищі, очищення уявлення від звичайних образів і картин страху з поступовою їх заміною образами і картинками сміливості, отриманою щоденними успіхами в розмовній мові; забезпечення щоденної практики в розмовній мові (дома і в соціальному оточенні), вільної від нав'язливих думок, нав'язливих страхів, а також забезпечення практики смілого поведіння. Мета запропонованих ігор і вправ – розвиток інтегративної діяльності головного мозку шляхом використання тілесно-орієнтованих підходів в психокорекційній і розвиваючій роботі з дітьми, розвиток навичок використання невербальних способів спілкування, розвиток просодическої сторони мови, формування загального і мовного дихання, підвищення самооцінки дитини, зняття тривожності, страхів.

Ключові слова: заїкання, тілесно-орієнтований підхід, мовне взаємодія, комунікація, психолого-педагогічна адаптація.

Olha Vasylyvna Lytovchenko,

Candidate of Pedagogical Sciences (PhD. in Pedagogy), Associate Professor at the Faculty of Family and Special Pedagogy and Psychology, State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», 26, Staroportofrankovskaya Str., Odessa, Ukraine

WAYS OF CORRECTIVE WORK WITH THE STUNNING CHILDREN

Stuttering is one of the most complex and long-running speech disorders which is characterized by a breakdown in the tempo, rhythm and smoothness of expressive speech, conditioned by the convulsive state of the muscles of the speech apparatus, with the predominant disruption of the communicative function.

Stutter is characterized by multiple causes of emerging, a complex symptom-complex and in a number of cases by a low efficiency of treatment.

The inconstancy of manifestations of stuttering gives the experts the hope to find a means or a way to retain, consolidate and expand the possibilities of free speech. This determined the aim of the study: to analyze the existing methods of stutter correction – to find techniques, methods, means which would allow transferring the rudiments of stuttering people's free speech from the area of narrow, special conditions (for them) into an environment of natural communication with surrounding people. Summarizing the experience of previous authors, based on the results of our own research and practical work with stuttering children, we propose a complex approach aimed at realizing the main tasks that are being solved simultaneously.

The designated approach presupposes: the introduction of bodily-oriented approaches to corrective work with stuttering children; the creation of the appropriate motor feelings and ideas in the process of uttering sounds, syllables, words, phrases, relating them to the place of articulation; explaining to the child the need to pronounce the words confidently, boldly, adhering to the right stress, without any jerks or tension, in accordance with the law of the least muscle effort; familiarization of children with verbal images of speech: auditory, motor, visual; the development of child's courage not only by using articulation organs, but also non-verbal means of communication (gestures, facial expressions, etc.); the formation of general and speech breathing; the development of child's correct observation, the ability to focus not only on his / her own person, but also on the environment, clearing child's imagination from habitual images and pictures of fear, gradually replacing them by the images and pictures of courage acquired by daily success in speaking; the provision of everyday practice with speaking (at home and in a social environment), free from obsessive thoughts, obsessive fears, and ensuring the practice of bold behaviour.

The purpose of the proposed games and exercises is to develop the integrative activity of the brain by using bodily-oriented approaches in psycho-corrective and developing work with children; to develop skills in using nonverbal communication methods; to develop the prosodic side of speech; to form general and speech breathing; to increase the child's self-esteem; to deprive him / her from anxiety and fears.

Key words: stuttering, bodily-oriented approach, speech interaction, communication, psycho-pedagogical adaptation.

Подано до редакції: 1.09.2017 р.

Рекомендовано до друку: 20.09.2017 р.

Рецензент: д.пед.н., професор А. М. Бозуш